

**İNGİLTERE’NİN TRANSKAFKASYA POLİTİKASI
ÇERÇEVESİNDE AZERBAJCAN İLE İLGİLİ
DEĞERLENDİRMELERİ (1917-1921)**

Orhan TURAN*

ÖZET

I. Dünya Savaşı (1914-1918) arasında Osmanlı ve Rus orduları arasında çarpışmaların başlamasıyla Kafkasya Cephesi oluşmuştur. Dünya tarihinde yeni bir safhanın başlangıcını oluşturan Bolşevik İhtilâli aynı zamanda büyük bir coğrafyanın şekillenmesindeki rolüyle de tarihteki yerini almıştır. Türk dünyası tarihi açısından da çok önemli olan ihtilâl, I. Dünya Savaşı’nın sürdüğü dönemde ortaya çıkmıştır. Bolşevik Devrimi sonrasında iktidarı ele geçiren Lenin Hükümeti, 3 Mart 1918’de İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalayarak savaşı sona erdirdi. Dolayısıyla Kafkasya’daki milletler de Lenin’in yayımladığı bildiriye dayanarak bağımsızlık faaliyetlerine girişti. Bu bağlamda Azerbaycan coğrafyadaki diğer milletler olan Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte bağımsızlığını ilan etti. I. Dünya Savaşı’nın sonlarına doğru 28 Mayıs 1918’de Türk-Müslüman dünyasında kurulan ilk bağımsız cumhuriyet olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Ancak başkent Bakü, Taşnak-Bolşevik işgali altındaydı. Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasına rağmen 1918 yazında Bakü; Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Bolşevik Rusya arasındaki siyasi, askeri tartışmaların odak noktası haline geldi. Bir yandan da Kafkasya Cephesi’nde önemli askeri operasyonlarla Bakü petrol-leri için mücadele edilmektedir. Dolayısıyla Bakü’nün ele geçirilmesi

---

* Dr.Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, orhannurann@gmail.com

için bir yarış söz konusuydu. Dolayısıyla askeri ve stratejik konuma sahip Azerbaycan dünyanın güçlü devletlerinin rekabet hedefine dö-nüş-tü. Bu noktada Nuri Paşa'nın komutanlığını yaptığı Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirdi. Şehir kurtarılarak Azer-baycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldı. Ancak 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin şartları gereği Osmanlı Ordusu bu-radan çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra İngiltere başta Bakü ol-mak üzere Kafkasya'daki önemli noktaları işgal etti. İngiltere bu işgal-lerle Bolşevik Rusya ve Osmanlı Devleti'nin bağlantısını kesecek şe-kilde Kafkas Seddi'ni kurdu. Böylece küresel güç İngiltere 1918-1920 arasında Kafkasya'da askeri ve siyasi açıdan etkili olmaya başladı. Bölge ile ilgili askeri, siyasi, iktisadi rapor ve değerlendirmeler Londra'ya gönderilmeye başlanmıştır. Adı geçen dönem içerisinde İn-giliz arşiv belge ve raporları ağırlıklı olmak üzere ve ek olarak diğer arşiv kaynakları doğrultusunda planlanan bu tebliğin amacı Transkaf-kasya coğrafyası, Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgisi, Azerbay-can'ın milli mücadelesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması, Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri, İngiltere'nin Bakü'yü işgali ve faaliyet-leri, Bolşevik Rusya'nın Transkafkasya'yı etkisi altına alması ve işgali ile Türk-Rus Antlaşmasının sonuçları, arşiv belgelerine dayanılarak ir-delenecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Baku, Transkafkasya, Bolşevik Rusya, İngiltere.

BRITISH EVALUATIONS ABOUT AZERBAIJAN IN THE FRAME OF TRANSCAUCASIA POLICY (1917-1921)

ABSTRACT

During the First World War (1914-1918), the Caucasus Front was formed after the beginning of the battles between the Ottoman and Russian armies. The Bolshevik Revolution, which formed the begin-ning of a new phase in world history, took its place in history by also its role of shaping a great geography. The revolution, which is also

very important in terms of Turkish world history emerged during the period of the 1st World War. The Lenin government, which grabbed power after the Bolshevik Revolution, ended the war by signing the Treaty of Brest-Litovsk with the Central Powers on 3rd March 1918. Therefore, the nations in the Caucasus started their independence activities based on the declaration issued by Lenin. In this context, Azerbaijan together with other nations, Georgia and Armenia, in the region declared their independence. Towards the end of the First World War, on 28 May 1918 People's Republic of Azerbaijan was established as the first independent republic established in Turkish-Muslim world. However, the capital city Baku was under Dashnak-Bolshevik occupation. Despite independence of Azerbaijan, Baku became the focal point of political and military debate between The Ottoman Empire, Germany, Great Britain and Bolshevik Russia in the summer of 1918. On the other hand, on the Caucasus Front there was a struggle for Baku petroleum through important military operations. Therefore, there was a race to conquer Baku. So, Azerbaijan which has a martial and strategic position became a competitive target for the powerful states of the world. At this point, the Caucasian Islamic Army, at Nuri Pasha's command, captured Baku on 15 September 1918. The city was liberated and became the capital of the People's Republic of Azerbaijan. However, on October 30, 1918, the Ottoman Army had to withdraw from there because of the conditions of the Armistice of Montrose. After that, Great Britain occupied important points in the Caucasus, particularly Baku. Through these occupations, Great Britain established the Caucasus Union to break the relation between the Bolshevik Russia and the Ottoman Empire. Thus, the global power of Great Britain began to be influential in the Caucasus from 1918 to 1920 in military and political terms. Martial, political, economic reports and evaluations related to the region has started to be sent to London. The Transcaucasia region which is the aim of this paper that is planned in line with particularly archived British documents and reports and additionally in line with other archive sources, the interest of the Ottoman State in the region, the national struggle of Azerbaijan,

the establishment of People's Azerbaijan Republic, Ottoman Empire and Azerbaijan relations, the invasion and activities of the Great Britain in Baku, the influence of Bolshevik Russia and the conquest of Transcaucasia and the results of the Turkish-Russian Treaty will be examined based on archival documents.

Key Words: Azerbaijan, Baku, Transcaucasia, Bolshevik Russia, Great Britain.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başlamasından Rusya'nın yakılmasına değin 1917 yılının yazı sırasında Transkafkasya¹ coğrafyasında gerçekleşen olaylar Rusya İmparatorluğu'nu derinden etkilemiştir. O zamandan beri Bolşevik Rusya buradaki şehirlerinde ortaya çıkan askeri ve siyasi karışıklığı kontrol edememiş veya bu şehirlere herhangi bir koruma sağlayamamıştır. Dolayısıyla bu sınır bölgeleri değişmeye zorlanmış ve gelişen olaylar tarihi süreci yönlendirmeye başlamıştır².

Savaşın akıbetinin tamamen belirsiz olduğu bir zamanda Rusya, Transkafkasya'yı kendi kaderine terk etti. Bu durum coğrafi, stratejik ve ekonomik konumun, ırk, din ve politik farklılıkların koşulları altında gerçekleşti. Buradaki illerin halkları artık Rusya'nın tebaası olarak kalma veya bağımsız olma konusunda tercihte bulunacaktı. Eğer bağımsızlık isterlerse Transkafkasya birliği altında mı yoksa ayrı devletler bazında mı olacağı konusu belirsiz idi. Bütün halkları kapsayan siyasal ve ekonomik sorunlara çözüm aranmalıydı. Ancak Gürcistan, Ermenistan veya Azerbaycan kendi menfaatleri konusunda aralarında bir uzlaşmaya varma düşüncesinden uzaktı. Eğer bağımsız devlet olma

¹ Terim Ruslar tarafından "*Zakavkaz*", İngilizler için "*Transcaucasus*", Osmanlı ve Araplar ise "*Mavera-i Kafkasya*" kelimeleri ile tanımlamışlardır. Güney Kafkasya anlamından çok "*Kafkas Ötesi*" anlamında kullanılmıştır. Demet Şefika Acar, "*Soğuk Savaş Döneminde Kafkaslar ve Güvenlik Sorunları*" Stratejik Araştırmalar Dergisi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, No: 5, Ankara, 2005, s.165.

² Foreign Office (FO) 371/7729/MFQ 1/513. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın 31 Mayıs 1922 tarihli Transkafkasya Raporu.

konusunda bir irade ortaya konulacaksa bir hükümet ve yönetim düzeni oluşturulmalı daha önemlisi ise kendi savunmalarını derhal üstlenmeliydiler. Transkafkasya, Rusya ve Türkiye'nin önünde bir cephe oluşturmaktaydı. Transkafkasya ister Rus ister bağımsız olsun beklenmedik bir fırsat yakalamak için “*yamp tutuşan*” Türk orduları tarafından istila tehlikesiyle karşı karşıya idi. Ayrıca bu coğrafya Türkiye'nin “*Batılı düşmanları*”ndan fazla yardım bekleyemediği gibi İstanbul ve Çanakkale boğazları kendilerine karşı kapalı olduğu sürece fiilen erişilmez bir konuma sahipti. Bir başka açıdan bakıldığında ise İran üzerinden erişim mümkündü ancak bu güzergâhta da ciddi sınırlılıklar ve birçok zorluk söz konusuydu³.

Transkafkasya'da değişik dini ve etnik gruba ait halklar yaşamaktadır. Bunlar içerisinde özellikle Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki ırksal ve dini düşmanlıklar bölgede birlik olmayı engellemektedir. Ayrıca iki veya daha fazla karşıt politik hareket de sorunları daha da derinleştirmekteydi. Bunlardan gizli Ermeni Taşnak örgütü bağımsız olmayı amaçlamaktaydı. İkinci ve üçüncüsü her türlü entrika ve şiddet yoluyla Türk Hükümeti “*Genç Türk*” tarafından desteklenen ve teşvik edilen Pan-İslamik ve Pan-Turan hareketlerinin faaliyetleriydi. Özellikle Pan-Turanizmin akademik fikirlerinden çok daha “*tehlikeli*” olan Pan-İslamik hareketin amacı Balkanlardan Orta Asya'ya kadar tüm Müslüman toplulukları Türkiye'nin liderliği altında dini ve siyasal bir konfederasyon altında birleştirmekti. Transkafkasya Müslümanları arasında özellikle Türkler, Pan-İslamizm fikrine aktif bir sempati ile bakmaktaydı. Ayrıca halklar arasında şiddetli ekonomik çıkar çatışmalarının olması da birbirleri ile uzlaşmalarını engellemekteydi⁴.

Anlaşmazlığa yol açan etkiler aslında o kadar köklü ve güçlüdür ki dış bir gücün kontrolü dışında hiçbir şey birbiriyle anlaşamayan halklar arasında kalıcı bir birliği güçlendiremezdi. Gerekli kontrol 1917'deki çöküşüne kadar Rusya tarafından sağlanmıştı. Bu koşullarda dış bir baskı olmadığında Transkafkasya'nın eğilimi üç büyük

³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.363.

⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362-363.

ırk tarafından işgal edilen alanlara karşılık gelecek biçimde en az üç parçaya bölünmeliydi. Yani bağımsız ve düşman Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan oluşturulmalıydı⁵.

Transkafkasya Jeopolitiği

Güney-Batı Asya'daki kara ve su kütlelerinin dağılımı ve coğrafi pozisyonu, Transkafkasya'da gerçekleşen olayların gelişimiyle doğrudan ilgiliydi. Karadeniz'i ve dolayısıyla dünyanın dış okyanuslarıyla birlikte Asya'nın iç kısmına bağlayan büyük doğal güzergâhlar Güney Kafkasya'dan geçmektedir. Bu yolları Karadeniz'de Batum'dan Kuzey İran'a Hazar Denizi'ne ve aynı zamanda Rusya'ya ve Volga nehrinden itibaren Avrupa kıtasındaki Rusya'ya bağlantı sağlayan demiryolu hatları takip etmektedir. Transhazar demiryolu, Hazar denizinin ileri-deki kıyısında bulunan Krasnovodsk'a* doğru uzanmaktadır. Pamir Dağları, Transkafkasya ve Karadeniz ile Orta Asya arasında kolay bir iletişim hattı sağlamaktadır. Dolayısıyla Asya'nın iç bölgelerine ticari veya askeri amaçlarla ulaşmak isteyen herkes buradan geçen güzergâhları takip etmek zorundaydı⁶.

Coğrafi ve ekonomik özellikleri sayesinde Transkafkasya neredeyse bölünmez bir parça teşkil etmektedir. Ancak ayrışma ve bölünme açısından etnik ve dini etkiler güçlü bir etkiye sahiptir. Coğrafya temelde kendi aralarında farklılık gösteren yedi ayrı ırktan oluşmaktadır. Bunlar: Gürcü Ortodoks Kilisesinin Gürcüleri; Gregoryen Kilisesinin Ermenileri; Azerbaycan; Türkler, Şii Müslümanlar; Dağıstan kabileleri; Sünni Müslümanlar; Anadolu'nun Sünni Türkleri; Acaristanlılar, Sünni Müslümanlarının teşkil ettiği bir Laz kabilesi ve genelde Yunan Ortodoks Kilisesine bağlı Rus yerleşimciler idi⁷. Irkların

⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362-363.

* Günümüzde Türkmenistan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı ve önemli bir limanı bulunan şehrin ismi Türkmenistan'ın eski devlet başkanı olan Sapar Murat Türkmenbaşı tarafından şehrin adı 1993'te Türkmenbaşı olarak değiştirilmiştir

⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.361.

⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362.

dağılımı da coğrafyadaki bölünmeye katkı sağlamaktadır. Gürcüler sıkıştırılmış bir şekilde batıda bulunmaktadır. Acar ülkesi olan Batum çevresi hariç Karadeniz kıyı kesimini tutmaktadır. Ermeniler genelde güney batıda ve güneyde Türk ve İran sınırlarına doğru olan bölgede bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde “*Tatarlar*” olarak geçen Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türklerinin ağır bastığı Kars ve Ardahan çevresi dâhil olmak üzere güney doğu bölgesinde yaşamaktadır. Ermenistan ve Azerbaycan arasında Nahçıvan ve Karabağ yer almaktadır. Bu bölgelerde Ermeniler ve Türkler arasında çatışmalar mevcuttur. Tüm Transkafkasya insanları arasında Ermeniler en geniş çapta dağılmış olanlarıdır. Nüfusun çoğu tanınan Ermeni bölgeleri olan Erivan ve Kars’ın dışında yaşamaktadır. Eğer Türkiye Ermenileri hesaba katılırsa Erivan ve Kars ırkını sadece bir azınlığı içermektedir. Ruslar bir miktar yayılmış olmasına rağmen çoğu Bakü, Batum ve Gürcistan bölgesinde bulunmaktadır⁸.

Kısaca ifade etmek gerekirse Transkafkasya kuzeyde Kafkas zinciriyle güneyde eski Rus-Türk ve Rus-İran cepheleriyle çevrili olan bölgedir. Gürcistan, Azerbaycan ve Rus-Ermenistan cumhuriyetleri ve İngiliz idaresi altındaki Batum şehri olmak üzere dört ayrı bölgeye bölünmüştür. Aynı zamanda Gürcistan ile Ermenistan, Gürcistan ile Azerbaycan ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilafli küçük bölgeler de mevcuttur. Dağıstan olarak bilinen dağlık alan Transkafkasya’nın bir parçası olmamasına rağmen bu coğrafyadaki çatışmalarla ilgili olmuştur⁹.

Azerbaycan’daki Genel Durum

Azerbaycan’daki milliyetçi ve siyasi hareket Gürcistan ve Ermenistan’daki hareketlere göre daha yeni gelişmektedir. 1917’de Gürcistan, Rusya’dan ayrılma fikrine öncülük edene kadar bu hareketin adı hiç duyulmamış idi. Tamamen etnolojik bir bakış açısından hareket edi-

---

⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362.

⁹ FO 406/41. Report on the Situation in Transcaucasia, November 2, 1919.

lirse Bakü Türklerinin başka herhangi bir yerdeki benzer Türk gruplarından ayrı tutulmaları için bir sebep yoktu. Ancak bağımsızlık fikri artık kök salmış durumdadır. Azerbaycan halkı Rusya'yla ekonomik nedenlerden ötürü ilişkileri iyi tutmaya çalışsa da merkezileşen bir Rusya bünyesinde eski birleşik rejime dönmektense savaşmayı tercih etmektedir¹⁰.

Azerbaycan siyasetinde iki siyasi parti etkili faaliyet halindedir. Bunlar Müsavat ve İttihat partileri idi. Üyeleri mülkiyete ve toprak sahibi sınıflara bağlı olup Bolşevizm karşıtıydılar. Bu nedenle Denikin'e yaklaşımları Gürcistan'ın yaklaşımına benzerlik arz etmektedir. Yani Bolşevizm'e karşı yürüttüğü mücadeleden ötürü ona sempati duyarken onun Pan-Slavist amaçlarına şüpheyle yaklaşmaktadırlar¹¹.

Azerbaycan'da Türkiye'ye karşı belirli oranda bir sempati mevcuttur. Ancak bu hissiyat büyük oranda Pan-İslamik propagandadan ötürü nesnel olmaktan ziyade duygusal boyuttadır. Büyük ölçüde Azerbaycan'daki Müslümanların dörtte üçünün Şii ve sadece dörtte birinin Sünni olmasından ötürü bu sempati pek önemsenmemektedir. Azerbaycan halkı Türkiye'nin kendileri için hiç bir şey yapacak konuda olmadığını gayet iyi farkındalar. Ne var ki bu durum onların ordularını güçlendirmek için Türk subaylardan yararlanmaktan alıkoymamaktadır¹². Ayrıca, Azerbaycan'ın İran'da kendisiyle aynı adı taşıyan şehirle bir bağlantısı mevcut değildir. İran'daki Azerbaycan şehrinin sakinleri de Türk ancak onların İran yönetiminden ayrılıp cumhuriyete katılmak gibi bir düşünceleri sözkonusu değildir¹³.

Bakü Petrol Sahasının Ekonomik Etkisi

Transkafkasya tarihinin oluşmasında Bakü'nün çevresindeki büyük petrol sahaları önemli bir diğer faktördür. Hazar Denizi ve Volga sayesinde iletişimin kolaylaşması Rusya'nın büyük bölümü için

---

¹⁰ FO 406/41.

¹¹ FO 406/41.

¹² FO 406/41.

¹³ FO 406/41.

Bakü'yü hazır ve zaruri bir petrol kaynağı haline getirmiştir¹⁴. Bölgede 160 kadar firma çalışmaktadır. Ancak toplam üretimin % 85'ini Nobel Brothers, Shell, Lianosoff ve Russian Société Neft adlı dört grup elinde bulundurmaktadır. Bu gruplar üretim ilişkileri, Transkafkasya petrol boru hattı, istihdam ve ödemeler gibi konularda da aralarında iş anlaşmaları bulunmaktadır¹⁵.

Bakü'de üretilen petrol ürünlerinin büyük çoğunluğu Rusya'da tüketilmektedir. Yağlamada kullanılan yağlar ve bir ölçüde gazyağı hariç daha Batı'da Romanya'nın Galiçya'nın ve Amerika'nın ürünleriyle rekabet edememektedir. Demiryolları gibi alanlarda yakıt olarak kullanılan mazot Rusya'ya Volga üzerinden gönderilmektedir. Her ne kadar bir kısmı Batum üzerinden yurtdışına gönderilse de üretilen gazyağının büyük bir bölümü evsel kullanım amaçlı olarak borularla Rusya'ya gönderilmektedir. Bakü petrolü yağlama yağı anlamında oldukça zengin olup çıkarılan yağ büyük miktarlarda gemilerle yurtdışına gönderilmektedir. Öte yandan küçük yüzdelerle benzin ve parafin de gönderilmektedir¹⁶.

Bakü petrolü Bolşevik Rusya'ya geçemediği için burada depolanması azami oranlarda vergilendirilmektedir. Yakın gelecekte Rusya pazarı açılmadığı sürece petrol üreticileri bu petrolün ziyan olması veya üretimi kısmak gibi seçeneklerle karşı karşıya kalması mümkündür. Halihazırda Bakü'de 3,500,000 ton petrol depolarda beklemekteydi. Gerekli araç gerecin temin edilmesinin imkânsızlığı depolama hacminin büyütülmesi önünde bir engel olarak durmaktaydı¹⁷.

Üretimi durdurmanın zorluğu kaçınılmaz olarak onu takip edecek endüstriyel krizde yatmaktaydı. Bakü'deki petrol üretim alanında 80,000 kişi istihdam edilmişti. Bu Azerbaycan'daki endüstriyel işgücünün neredeyse tamamını temsil etmekteydi. İşsizlikten ötürü bu insanlar işlerinden çıkarılacak ya da maaşları düşürülecek olursa bu

---

¹⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.361.

¹⁵ FO 406/41.

¹⁶ FO 406/41.

¹⁷ FO 406/41.

hem petrol üretim alanlarında hem de genel olarak ülke çapında bir endüstriyel kargaşaya yol açabilirdi. İşgücünde Türkler, Farsiler ve Ermeniler neredeyse eşit oranlarda yer almaktaydı¹⁸. Bakü bölgesinde 1918 yılı Mart ayına kadar ki toplam aylık üretim 500,000 ile 600,000 ton arasındaydı. O zamandan bu yana bu rakam 300,000 ile 350,000 tona düştü. Bu düşüş kısmen kasıtlı ancak bunda yüzeydeki petrolün “*selleme*” yöntemiyle çıkarılmasının da payı vardı¹⁹.

Ek olarak Bakü petroleri Hazar’ın her tarafına gönderilmektedir. Boru hattı sayesinde dünyanın çeşitli yerlerine aktarılmasında Batum önemli bir limandı. Rusya’nın ekonomik açıdan Bakü petrolüne bağımlılığı yüksek seviyededir. Özellikle petrol sahasını kontrol eden olası herhangi bir güç dilediğinde Rusya’nın ekonomik hayatını ciddi derecede etkileyebilirdi. Tek hükümetle yönetilen Bakü ve bir başka hükümet tarafından yönetilen Batum ile birlikte iki şehrin Batı dünyasıyla ticareti kesilebilirdi. Dolayısıyla Transkafkasya’nın kendi içinde bir ekonomik birim oluşturduğu ortadaydı. Ancak ortak ekonomik çıkarları dolayısıyla Rusya’ya yakından Avrupa ve dış dünyaya ise daha az şekilde bağlıydı²⁰.

Transkafkasya Federal Cumhuriyeti

Rusya’daki 1917 ilkbahar ve yaz olayları İmparatorluğun çöküşüne işaretledi. 19 Temmuz’da Prens Llof’un yerine Başbakan olarak M. Kerenski’nin tayin edilmesini takiben Meclisin (Rus Milli Meclisi/Duma) Gürcü, Ermeni ve Türk üyeleri Petrograd’ı terk etti. Meclis üyeleri bölgede halklar için ciddi bir krizin yakın olduğuna ikna olarak Transkafkasya’ya döndü. Bu konuyu kendi aralarında tartıştılar ve bir bütün olarak bağımsızlığın en acil ve duruma uygun politika olduğuna karar verdiler. Ancak Gürcistan ve Ermenistan’da ayrı olarak bağımsızlık lehine hareketler daha güçlüydü²¹. Meclis üyelerinin savunduğu geniş bir Transkafkasya bağımsızlık politikası için halkların daha fazla

---

¹⁸ FO 406/41.

¹⁹ FO 406/41.

²⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362.

²¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.363.

destek sağlayabileceği konusu şüpheliydi. Bu bağlamda Meclis temsilcilerinin etkili Gürcü ve Ermenilerin bazı aydın Türk Müslümanlarının katıldığı gayr-i resmi konferanslar düzenlendi. Sonuçta Gürcüler ve Ermeniler bir amaç olarak Federal Cumhuriyete dayalı bir Transkafkasya bağımsızlığını kabul etmeye hazırды. Ancak pan-İslamizm fikirleri taşıyan Azerbaycan Türkleri genel olarak önerilen sürece muhalif idi. Fakat aydın Müslümanlar federal cumhuriyeti destekliyordu. Bu nedenle mümkünse Transkafkasya birliğini destekleyen daha güçlü bir Müslüman taraftar grubu oluşturmak için propaganda faaliyetlerine başvuruldu²².

Bu sırada Rusya'daki olaylar hızla ilerlediği için Gürcistan, Ermenistan ve Türk halklarından oluşan bir Meclis seçmek ve kurmak için düzenlemeler yapıldı. Bu meclis Tiflis'te Ağustos 1917'de kuruldu. 10 Eylül'de M. Kerenski Rusya Diktatörü oldu. 15 Eylül'de Rusya, cumhuriyeti ilan etti. Transkafkasya liderleri harekete geçme zamanının geldiğini kabul etti. Meclis bağımsızlık sorunundan kaçınarak "*Transkafkasya Halkları Konseyi*" adına 20 Eylül'de Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'ni kurdu. Yine de teknik olarak cumhuriyet, Rusya'nın bir iç parçası olarak kaldı. Aynı süreçte Dağıstan aşiretleri de "*Dağ Cumhuriyeti*" olarak şehir bağımsızlığını ilan etti²³.

Sayıları üç yüz bin erkeğe yakın Gürcü ve Ermeni birlikleri (Türkler askerlik hizmetinden muaf tutuldu) Avrupa sınırlarına gönderildi. Kafkas ordusu Sibiryalılarından, Lehlerden, Batı Rusyalılardan, Finlilerden oluşmaktaydı. Bu birliklerin Transkafkasya'ya Türklerin girişini önlemek için güçlü bir kişisel motivasyonu yoktu. Temel hedefleri devrim etkisi altında uzaktaki evlerine geri dönmektir. Bu politika Gürcistan ve Ermenistan'ı bağımsızlığa yönelik çabalarında olumsuz etkiledi. Çünkü yerli bir ordu ihtiyacı doğduğunda askerlik yaşındaki erkekler başka bir yerdeydi. Hayatta kalanlar ya da geri dönenler kendi

---

²² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.363-364.

²³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.364.

lkelerine dönmeyi garanti altına alan Bolşevizm ncleriydi²⁴. Sonraki deneyimler ve mücadelenin doğası aslında Rusya askeri otoritelere Transkafkasya sınırında yerli birlikler tutmanın önemini gösterdi. Daha sonra binlerce Ermeni, Rus ordu birimlerince askere alındı veya gönüllü olarak orduya katıldı. Ancak Ermeni olmayan birimler arasında dağıtılan bu Ermeni unsurlar Rus ordusu dağıldığında Transkafkasya ve Türk kuvvetleri arasında ayakta kalması beklenen ilk gç oldu²⁵.

Federal Cumhuriyet Meclisi ilk toplantısından itibaren bir varoluş mücadelesi verdi. Üç taraf Gürcüler, Ermeniler ve Türkler ortak bir politikada anlaşamadı. Hatta ortak bir tehlike bile kabul edemedi ve esasen hiçbir konuda uyum sağlanamadı. Gürcüler Rusya'dan tamamen ayrılmak ve Transkafkasya'nın tam bağımsızlığı konusunda ısrar etti. Ermeniler Rusya'nın desteği olmadan Ermeni halkının bağımsız olamayacağını düşünüyordu. Dolayısıyla Rusya bağlantısını sürdürmesi gereken özerk bir Transkafkasya fikrini savunmaktaydı. Pan-islamizmi destekleyen Türkler, Türkiye ile birleşmeyi en azından kendileri için kabul edilebilir bir gelecek olarak grmekteydi²⁶.

8 Kasım'da Petrograd'ta Bolşevik darbesi gerçekleşti. Lenin ve Troçki iktidara geldi. Böylece Rusya ve İttifak Devletleri arasındaki düşmanlıklar 2 Aralık'ta askıya alındı. 15 Aralık'ta Brest-Litovsk ateşkesi imzalandı ve barış müzakereleri başladı. Bu müzakerelerde Bolşeviklerin barış formülü "*Tazminat yok, ilhak yok, halkların özgürce kaderini belirlemesi*" idi²⁷. Bu Rusya'nın Türkiye'ye karşı çöküşünün işareti verdi. Kafkasyalı olmayan birlikler "*tazminat yok, ilhak yok*" diyerek konumlarından vazgeçti ve savaş ncesi Rus-Türk sınırının gerisine çekildiler. Burada bir duraksama yapıldı ve yeniden kısmi bir sınır çizildi. Ancak bu durum da uzun süreli olmadı²⁸. Bir süre sonra Kafkasya Dağları ile Türk sınırı arasındaki beş yüz bin kişilik Rus askeri

²⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.364.

²⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.364.

²⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

²⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

²⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

düzensiz bir silahlı kalabalık olarak Rusya'ya giden bir demiryolu üzerinden trenle eve dönmeye çalışıyordu. Ancak orduda sayısı kırk bin civarında olan Ermeni unsurlar Anadolu'daki Rus sınırında teslim olmadı. Bu birlikler ileride Türklerin ilerlemesini engellemek için kullanılacaktı²⁹.

Rus ordusu dağınık dağınık pan-islamizm taraftarları politik niyetlerini belli etmeye başladı. Türk delegelerin çoğunluğu Meclisten ayrıldı. Bakü-Rusya demiryolu hattı üzerindeki Elizavetpol'e* Azerbaycan Türk Hükümeti yerleşti. Alman ve Türk ajanlar Azerbaycan köylülerini ve aşiret üyelerini demiryolunu kapatmak, siper kazmak ve firar eden trenler dolusu Rus askerini silahsızlandırmak için teşvik etti. Bu operasyonlar büyük bir başarı ile haftalar boyunca devam etti. Silah ve mühimmat büyük ölçüde Türk nüfusun eline geçti³⁰.

Bölgedeki Rus-Azerbaycan Türkü düşmanlıkları devam ederken meclisin Gürcü ve Ermeni üyeleri ile Rus Genelkurmayı'ndan geri kalanlar Türkleri karşı sınırda tutmak için yeterli bir kuvvet oluşturmaya çalıştı. Yerlerinde kalan Ermeni unsurlar savunma için yetersizdi. Bu nedenle Ermeni, Gürcü, Süryani ve Rus gönüllülerden Türk işgali tehdidine karşı silah altına girmeye ikna edilebilenler askere alındı. Tiflis'te Albay Pike kontrolündeki İngiliz Askeri Heyeti girişime destek verdi ve finansman sağlayıp kontrol etti. Ayrıca yeni bir Ermeni bölümü de oluşturuldu. Urmiye ve Kuzey İran Süryanilerini hareketlendirmek için ajanlar gönderildi. Üç yüz elli İngiliz subay Bakü üzerinden Kafkasya sınırına sevk edildi. Buradan ordunun düzenlenmesi ve öncülük etmek üzere Mezopotamya'da hazırlıklara başlanacaktı³¹.

Bakü'de Kurulan Bolşevik Yönetimi (Mart 1918)

Transkafkasya'da Bolşevik kontrolü kurmaya yönelik ilk girişim Ocak 1918'de gerçekleşti. Petrograd'daki Bolşevik Hükümeti Stephan

---

²⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

* Günümüzde Azerbaycan'da bulunan Gence şehrinin önceki adı.

³⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365-366.

³¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.366.

Shaoumian'ı (Rus Ermenisi, Taşnak ve Bolşevik) Kafkasya Başkomi-seri vazifesiyle Tiflis'e gönderdi. Amaç Kafkasya'da Rus kontrolünü yeniden tesis etmektir. Ancak ne Gürcistan'da ne de Ermenistan'da bir otorite sağlayamadı. Ermeni Taşnak toplumunun yardımıyla Bolşevik yönetimi kurmayı başardığı Bakü'ye ulaştı³². Bu hareketle birlikte özellikle Ermenilerden ötürü Azerbaycan Türk nüfusunda bir kızgınlık ortaya çıktı. Dolayısıyla Azerbaycan halkında bir direniş belirdi. Bundan sonra S.Shaoumian sayıları on bine yaklaşan Taşnak kuvveti ve kentteki Bolşevik unsurları ile Hazar Denizi'ndeki Bolşevik filosu ile ortak bir karara vardı. Böylece anlaşma sağlandı. Birleşik kuvvetler 14 Martta Bakü'deki Müslüman yerleşimcileri tahliye etti. Ancak bu süreç içerisinde yaklaşık üç bin Türk katledildi³³. Azerbaycan Milli Şurası bağımsızlığını ilan ettiğinde devlet başkanlığına getirilen Mehmet Emin Resulzâde de bu katliamı şöyle anlatmaktaydı³⁴:

“Bu hadise ile Bolşevikler birçok vilâyetlerde yaptıkları kanlı ameliyatı Bakü'de de tatbik ediyorlardı. Amele ve fukara hâkimiyeti namına “Müsavat” Fırkası ile “Milli Müslüman Şurası”na ilân-ı harb eden “Bakü Sovyeti” Ermeni alayları ile bilâ-iştirak 10.000'e karib Müslüman katletti” ifadelerini kullanmaktaydı.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın Transkafkasya Üzerindeki Etkileri

3 Mart 1918'de Bolşevik Rusya³⁵, İttifak Devletleri ve Müttefikleri

³² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.366.

³³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti), (Haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), İstanbul, 1990, s.38.

³⁵ 200 bin civarında Rus askeri Bolşevikler ile İttifak Devletleri arasında Brest-Litovsk Antlaşması'nı (3 Mart 1918) imzalamadan önce Kafkas Cephesi'ni terk etmişti. K. Tuncer Çağlayan, “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri”, **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 240, Ankara, Ağustos 2000, s.496-497.

ile Brest-Litovsk Anlaşmasını imzaladı³⁶. Bu anlaşmayla Rusya Ardahan, Kars ve Batum'u Türkiye'ye bırakmak zorunda kaldı³⁷. Adı geçen üç şehrin ilk ikisi Ermenistan, üçüncüsü ise Gürcistan tarafından hak iddia edilen topraklardı. Burada Gürcü, Ermeni ve Türk halkları arasındaki çıkar çatışmasını yoğunlaştıracak şekilde Transkafkasya Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne yönelik doğrudan baskın bir tehdit vardı. Gürcistan ve Ermenistan anlaşma kapsamında elde ettiklerini kaybetmemek için direndi. Ancak kendilerini nasıl koruyacaklarına dair farklı fikirleri vardı. Dolayısıyla Azerbaycan da direndi ve bir bütün olarak anlaşmanın destekçisi oldu³⁸.

Osmanlı kuvvetlerinin 24 Şubat'ta Trabzon'u ele geçirmesine rağmen olası bir genel saldırı halinde batı sınırının yeterince güçlü olduğu görüldü. 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması kapsamında 12 Mart'ta Erzurum, 4 Nisan'da Sarıkamış, 5 Nisan'da Van Türk ordusu tarafından alındı. Bu sırada müzakereler başladı ancak çabalar sonuçsuz kaldı. Meclis 13 Nisan'da müzakereleri durdurdu ve 15 Mart'ta Osmanlı ordusu Batum'u işgal etti. O zamana kadar cumhuriyet bir isimden başka bir şey değildi. Meclisin kendisi ırk gruplarına ayrılmıştı. Türklerin işgaline karşı etkin bir direniş ortaya koyma gücüne sahip hiçbir kuvvet bir araya gelemedi. Ermenilerin ve Bolşeviklerin hareketi üzerine tüm Transkafkasya'daki Müslüman unsurlardan vazgeçildi. Bunlar en azından Türk-Alman tarafına geçti. Gürcüler, Er-

---

³⁶ 3 Mart 1918 yılında Brest-Litovsk'ta Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) ile Dörtler Birliği (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) arasında barış imzalandı. Antlaşmanın koşullarına göre İran'ın tek taraflı politikaya uyması ve toprak birliğini koruması konusu onaylandı. Tüm bunların sonucu olarak Rusya kendi askerini terhis etmeli ve İran'ın kuzeyindeki -Güney Azerbaycan'daki askerî birliklerini- geri çekecekti. Aynur Amanova, "Urmiya Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı yaptıkları Mezalimler (1918)", **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014, Erzurum)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.821.; Elviye-i Selâse'ye dönük Boşevik Rusya tehditleri ve Azerbayca ile ilgili Rus politikaları için bkz. S. Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.

³⁷ S. Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de**, s.1.

³⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

menilerin sürekli “*entrikası*” ve Ruslarla olan bağlantısı nedeniyle Ermenilere karşı soğuktu. Aslında Bakü’deki Ermeniler Bolşeviklerle işbirliği halindeyken Erivan ve batıdaki Ermeni ordusu kendisini Rusya’daki devrimci partinin komutası altında görmekteydi. Bu gelişmeler bir iç savaşın başlayacağını kaçınılmaz olduğunun gösterge-siydi³⁹. Ortaya çıkan karışıklık içerisinde Meclis, ülkeyi Brest-Litovsk Anlaşmasının alanı dışında tutmaya yönelik bir girişimle 22 Nisan 1918’de bağımsızlığını ilan etti. Aynı zamanda Meclis Transkafkasya’nın artık bağımsız bir devlet olduğunu iddia ederek Türklerle müzakereleri yeniden başlattı. Bu önlemler de sonuç vermedi ve Kafkasya toprakları Türk birlikleri tarafından ele geçirilmeye başlandı. Böylece 23 Nisan’da Bayazid/Doğubeyazıt, 27 Nisan’da Kars ve 18 Mayıs’ta Alexandropol/Gümrü alındı⁴⁰.

a-Azerbaycan’ın Bağımsızlığını İlan Etmesi

26 Mayıs’ta Transkafkasya Federal Hükümeti dağıldı. Aynı zamanda Gürcistan da bağımsızlığını ilan etti ve kendi ulusal hükümetini kurdu. Türk Ulusal Konseyi de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulduğunu ilan etti (Ayrıca bitişikteki Pers vilayeti de Azerbaycan’ı cezbetmek amacıyla bu ismi aldı). Bu tarihten itibaren her devlet kendi çıkarlarına en uygun gördüğü politikayı takip etmeye başladı⁴¹. 28 Mayıs 1918’de ilk “*Türk Cumhuriyeti*” olarak kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, 30 Mayıs tarihli bildiri ile de bağımsızlığını tüm devletlere ilan etti. Bu doğrultuda ilk Cumhurbaşkanı Müsavat Fırkası başkanı da olan Mehmet Emin Resulzâde oldu⁴².

b-Almanya’nın Bakü Petrollerine İlgisi ve Transkafkasya’ya Yaklaşması

Bakü petrol sahası uzun zamandır Almanya ordu makamlarının ilgisini çekmekteydi. Bu alanlardan savaş boyunca gereken hava ve

³⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

⁴⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

⁴¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

⁴² “*Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez*” şiarıyla anıtlaşan M.E.Resulzâde’nin ayrıntılı biyografisi için bkz. Mehmet Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.IX-XXIV.

motor-ulaşım konularında gerekli sıvı petrol büyük miktarlarda tedarik edilebilirdi. Batum'dan Bakü'ye doğru olan Kafkasya rotası da Alman Genelkurmayı için başka bir önemli unsurdu. Burası İran, Hazar Denizi, Hazar ötesi ve Orta Asya'ya kadar uzanmaktaydı. Buradan hareketle Büyük Britanya'ya karşı hareketleri teşvik etmek ve bunları desteklemek için büyük fırsatlar da sunmaktaydı. Bakü petrol alanlarına giden yolun kullanımı önce Rusya sonra da “*düşman*” Almanlar için engellenmişti. Ancak Transkafkasya, bu ülkenin tüm işgal ve kontrolüne rağmen Türklerin savaşa katıldığı ilk günlerden beri İttifak kuvvetlerinin Türk ittifakının askeri operasyonları kapsamında kaldı. Öyle ki Aralık 1914 ve Ocak 1915'de Kars'a yönelik olan ve Sarıkamış'da büyük bir başarısızlığa uğrayan Türk seferi; Bakü petrolü, Orta Asya'dan gelen pamuk ve Büyük Britanya ile Rusya'ya karşı sunduğu imkânlarla birlikte Transkafkasya yoluna sahip olmak için Almanya tarafından teşvik edilen bir girişim olmuştu⁴³.

Ancak üç yıl sonrasına kadar Almanya'nın bu rotayı ve Bakü petrolünü kontrol etme ve kullanma beklentisi yoktu. Transkafkasya Federal Cumhuriyeti sona yaklaştığında ve devletler dış destek arayışına girdiğinde Almanya'nın birlikleri Ukrayna'daydı. Almanya 13 Mart 1918'de belirli bir miktarda sevkiyat sağladığı Odessa'yı işgal etti. 29 Nisan'da Ukrayna'da askeri bir diktatörlük kurdu. Ardından 1 Mayıs'ta Sivastopol'ü işgal etti ve Rusya'nın Karadeniz filosunun bir kısmına el koydu. Dolayısıyla Almanya artık İstanbul üzerindeki yolu kullanmaksızın birliklerini Transkafkasya'ya ulaştırabilirdi. Böylece Müttefikleri Türklerin, Almanya'nın Kafkasya'ya yönelik hırslarına olan şiddetli düşmanlığını görmezden geldi ve kendi yararına hareket etti⁴⁴.

7 Mayıs'ta Alman ve Türk delegeleri Gürcüler ve Ermeniler ile barış müzakereleri yürütmek amacıyla Batum'a ulaştı. 8 Haziran'da

---

⁴³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.368.; Almanya'nın Kafkasya Politikası için daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, (1914-1918)**, TTK, Ankara, 2014.

⁴⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.368.

Gürcistan Hükümeti Almanya ile bir barış anlaşması imzaladı. Bu anlaşmayla Almanya, Gürcistan Cumhuriyeti'ni tanıdı. Ayrıca finansal destek vermeyi ve ülkede dost bir Alman birliğinin kurulmasını da kabul etti. Almanya, Gürcistan ve Türkiye arasında barışı sağlamayı (o zaman Brest Litovsk anlaşması kapsamında Batum Limanı ve vilayetinin mülkiyetinde) ve Türkiye'nin Gürcistan'ın haklarını ve tarafsızlığını zedelemesini önleyecek her türlü önlemi almayı taahhüt etti. Bu son hükmün amacı Türkiye'nin Gürcistan demiryollarını Türklerin ilerlemesini kolaylaştırmak için gerek Batum'dan gerekse Ermenistan'dan kullanılmasının önlenmesiydi. Bu önemli faydaların karşılığında Gürcistan, Almanya'ya mineral imtiyazlarında öncelik verecekti. Ayrıca anlaşmanın imzalandığı gün (8 Haziran) Gürcistan Hükümeti ve Ermeni Ulusal Konseyi Türkiye ile bir barış anlaşması imzaladı⁴⁵. 8 Haziran'da Alman-Gürcü Anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Almanya'nın Kafkasya Seferi Kuvvetleri, Gürcistan'ın Türk işgali nedeniyle kullanılmayan Poti* limanına vardı. Aynı gün Türk birlikleri Kuzey İran'daki Tebriz'e girdi. Sonrasında İngiliz Elçisi Tiflis'ten çekildi ve karargâhı Kuzey Kafkasya'daki Vladikavkas'a kurdu⁴⁶. 8 Haziran tarihli Türk-Ermeni Anlaşmasının koşulları altında Türkiye, Ermeni Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıdı. Ancak bu teveccühün karşılığında Ermenistan Türkiye'nin işgalini kabul edecek ve Batum'dan Bakü'ye giden yolun Almanya tarafından kapatılmasının bir sonucu olarak Türk birliklerine topraklarında serbest giriş izni verecekti. Bu hükümlerin anlamı böyle bir düzenlemenin olmaması Türklerin hâlihazırda Türk korumasında olduğu kabul edilen Azerbaycan'a erişiminin kesilmesi anlamına gelmekteydi⁴⁷.

Türkiye birlikte hareket eden Bolşevikler ve Ermenilerin elinde bulunan Bakü haricindeki Ermenistan ve Azerbaycan'ı işgal etti. Türkiye, hükümetin merkezi olan Elizavetpol'de karargâh kurdu. Alman-

---

⁴⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.368.

* Gürcistan'ın Karadeniz kıyısında önemli bir liman kenti.

⁴⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

⁴⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

Gürcistan Anlaşmasına rağmen Türkler operasyonlar süresince Batum'dan Gürcistan boyunca demir yoluyla birliklerini taşımaya devam etti. Ancak Alman birlikleri tarafından engellenerek Batum'a dönmek zorunda kaldılar⁴⁸.

c-İngilizlerin Bakü'ye İlk Gelişi (Ağustos 1918)

26 Temmuz'da Bakü'de bir darbe gerçekleşti ve Bolşevik Hükümeti'nin yerine “*Merkezi Hazar Diktatörlüğü*” kuruldu. Bu değişim Komiser S.Shaoumian tarafından yönlendirilen Bolşevik Hükümeti'ni bastırmak için Bakü Taşnak Ermenilerine katılan Rus Hazar filusunun “*Sosyal Devrimciler*”i tarafından gerçekleştirildi. Devrim, Bakü'de ilk İngiliz işgalinin hazırlığı niteliğindeydi. Sonraki yaşanan süreç ise bu amaçla yapıldığını göstermiştir⁴⁹.

4 Ağustos'ta küçük bir İngiliz birliği yani General Dunster-ville'nin⁵⁰ öncü kısmı Mezopotamya'dan İran ve Hazar üzerinden Bakü'ye ulaştı. Aslında daha önce Transkafkasya'nın batı sınırında Ermeni-Rus-Süryani birliğini örgütlemek ve kurmak için üç yüz elli İngiliz askeri görevlendirilmişti. Ancak bu planın uygulanması imkânsız hale geldi ve bunun yerine Merkezi Hazar Diktatörlüğü'ne yardımcı olmak için küçük bir askeri birlik gönderildi. İngiliz subayları ve silahlı kuvvetleri Hazar'da buharlı gemilere yerleştirildi. Böylece yeterli bir deniz gücü oluşturulması yönünde adım atılmış oldu. General Dunster-ville'nin birliğinin Bakü'yü işgal etmesini mümkün kılan Türkleri, Ermenistan üzerindeki zorlu yolu kullanmaya mecbur bırakacak şekilde Almanya'nın Gürcistan'ı işgal etmesi etkili olmuştu⁵¹. Bir taraftan

⁴⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

⁴⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

⁵⁰ İngilizler İran sınırları boyunca yerleşen askerî bölükleri dışında İran'ın kuzeyine gönderilecek yeterli askeri kuvveti olmadığından en iyi İngiliz bölüklerinin olduğu Bağdat'ın da Güney Azerbaycan'a uzak olmasından dolayı ilk andan başlayarak Osmanlı ordusunun saldırılarını önlemek ve Türkleri durdurmak amacıyla bölgede iş birliği yaptığı Ermeni ve Süryanilerle iletişime geçmişlerdi. General Dunster-ville Rus ordusundan kaçan subay ve askerleri yapılandırmak, eğitim ve öğretim için bir askerî heyet görevlendirmişler ve bu heyetin başına da General Dunster-ville'yi tayin etmişlerdi A. Amanova, “*Urmiya Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman...*”, s.822.

⁵¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

da çarpışmalar devam etmekteydi. Eylül'ün ilk haftası boyunca Bakü dışındaki Türk birlikleri uzun süredir bekledikleri mühimmat desteği ve tedarikini aldı. Bundan sonra General Dunsterville'in durumu imkânsız hale geldi ve birliklerini 14/15 Eylül'de tekrar gemiye çıkardı. Böylece İngilizler, Bakü'yü tahliye etmek zorunda kaldı⁵².

d-Mondros Mütarekesi ve İngilizlerin Bakü'yü İkinci Kez İşgal Etmesi

İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında 31 Ekim 1918'de yapılan Mondros Mütarekesi Türk birliklerin Transkafkasya topraklarını tahliye etmesini sağladı⁵³. 11 Kasım'da İtilaf Devletleri ve Almanya arasında yapılan ateşkes Alman birliklerinin de benzer şekilde terkini gerektirdi. Her iki ateşkesin koşullarının yerine getirilmesini sağlamak için İtilaf Devletleri adına İngilizler Transkafkasya'da bir işgal başlattı⁵⁴. Böylelikle 17 Kasım 1918'de Kuzey İran'da General Biçarekof komutasındaki Rus Sosyal Devrimci birliklerin eşlik ettiği Tümgeneral Thompson komutasındaki bir İngiliz kuvveti deniz yoluyla Bakü'ye ulaştı ve şehri işgal etti⁵⁵. Resulzâde tarafından “*unutulmayacak ağır bir gün*” olarak tarif edilen 17 Kasım, “*İngiliz Bandırası ile Çar Rusyası'nın bayrağını hâmil olan filo*” Bakü limanına gelmişti. 17 Kasım 1918'de iki Bakü vardı: Bunlar “*Mahzun Müslüman Baküsü ile memnun Hristiyan Baküsü*” idi⁵⁶. 27 Aralık'ta Salonika ordusundan General Forestier-Walker komutasındaki bir diğer İngiliz gücü Batum'u işgal etti. Salonika kuvveti nihayetinde Gürcistan'ı işgal etti ve Tiflis'te karargâh kurdu. Bu kuvvet Savaş Bakanlığı'na aitti ve subaylarının birçoğu da

⁵² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369-370.

⁵³ Fahri Belen, **20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.380-381. Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri Kafkasya ile ilgili idi. Bu maddelere göre; Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse ile beraber, Kafkasya harekâtı ile İran, Azerbaycan ve Dağıstan'da kazandığı toprakları terk etmeyi kabul ediyordu. Böylece İtilâf Devletleri Kafkas demiryollarını da tam bir denetim altına alıyorlardı

⁵⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.370.

⁵⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.370.

⁵⁶ Mehmet Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.55.

General Denikin'in personeline bağlıydı. Yine Azerbaycan Cumhuriyeti Mezopotamya'dan, Bakü üzerinden temel olarak Hindistan ordusu tarafından yönetilen birlikler tarafından işgal edildi⁵⁷.

İngiltere, I.Dünya Savaşı sonunda Kafkasya'yı büyük ölçüde işgal etmesine rağmen, Lloyd George Hükümeti askerlerini Kafkasya'dan mümkün olduğunca erken çekmek karardıydı. Bunun sebebi ise İngilizlerin hem Boğazları ve Anadolu'yu hem de Kafkasya'yı kontrol etmeye gücünün olmamasıydı. Bunun yerine İngiltere, Bolşeviklerin güneye inmesini önlemek amacıyla, anti-Bolşevik güçleri desteklemek ve Güney Kafkasya ülkeleriyle birlikte Kafkas Seddini oluşturmak istiyordu⁵⁸. İngilizlerin desteklediği anti- Bolşevik Rus kuvvetleri lideri Denikin ise Bolşevik kuvvetlerle çarpışırken aynı zamanda Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımıyor "*Tek ve Bölünmez Büyük Rusya*" konusunda ısrar etmekteydi⁵⁹.

e-Azerbaycan'daki Yeniden Yapılanmada İngiliz Önlemleri

Azerbaycan'da kendi içinde yeterince ciddi olan ancak çözülmesi imkânsız olmayan sorunlar vardı. Türkler bu kenti elde ettiğinde Azerbaycan Hükümeti, Elizavetpol'den Bakü'ye taşındı. Ancak ateş-kesten sonra Türklerin geri çekilmesi üzerine Hükümet düştü ve ülke içinde karışıklıklar başladı. İngilizler ülkenin sistemini her alanda tekrar kurmak için harekete geçti. Ülkede askeri hukuk ilan edildi. Türk ordusu toplandı ve kamu düzeni İngiliz askeri polisi tarafından sağlanmaya başlandı⁶⁰.

Rusya ve Azerbaycan devlet bankaları İngilizler tarafından birleştirildi. Ayrıca bankalar işletildi ve para basımı yeniden düzenlendi.

---

⁵⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.370.

⁵⁸Nejdet Karaköse, "*Mondros Mütarekesi'nden Kafkasya'daki Gelişmeler ve Nuri Paşa'nın (Kılıgıl) Kafkasya'daki Faaliyetleri*", **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, (25-27 Eylül 2014), Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.469.

⁵⁹ William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s.41.

⁶⁰ Mehmet Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.59.; FO 371/7729/MFQ 1/513, s.371.

Gıda kontrolü kuruldu. Gıda tedarikiyle birlikte İngiltere’de kullanılan kart sistemi kapsamında nüfus oranlara göre kayıt altına alındı. Endüstriyel ihtilafları araştırmak ve çözümlmek için İngiliz İşgücü Kontrol Birimi kuruldu. Önceki Sosyalist Hükümetler tarafından milileştirilen endüstri ve sevkiyat serbest bırakıldı ve tekrar özel teşebbüse teslim edildi. Bakü ve İran arasındaki ticaret teşvik edildi. Ayrıca Bakü ve Batum boru hattı onarıldı ve bu kentler arasında petrol alışverişi gerçekleşti. Ateşkes hükümlerine bağlı olarak tüm sevkiyat ve bağlantı sistemi İngilizler tarafından üstlenildi. Cumhuriyetler arasında demiryolu taşıtları ve motorlara ilişkin devam eden tartışmalar ortaya çıktı. Bu nedenle Tiflis’te bir demiryolu idaresinin kurulması ve Transkafkasya’nın tüm demiryollarının bu idarenin yönetimine verilmesi uygun bulundu. Aslında cumhuriyetlerin çıkarına olan her konuda ihtilaf konularını çözmek için bir İngiliz hakem heyetinin kurulması gerekli hale geldi⁶¹.

f-Ermenistan ve Azerbaycan Arasındaki Düşmanlıklar

Ermeniler doğuda “*tartışmalı*” Zengezur ve Nahcivan bölgeleriyle ilgili Azerbaycan Türkleriyle aktif düşmanlık içerisindeydi. On bin kişilik bir düzensiz ordu ile tartışmalı bölgeleri Ermenistan Cumhuriyeti adına işgal etmekte olan General Antranik, hükümetinin kontrolü dışına çıktı. General ve ordusu Mondros ateşkes anlaşmasını ve aslında herhangi bir anlaşmayı tanımayı reddetmekteydi. Her ırksal ve dini düşmanlığın ifade bulduğu bir savaş durumunda Ermenilerin ve Türklerin katliam ve karşı katliamları olağan hale gelmeye başladı⁶².

General Denikin’in Faaliyetleri

Ocak 1919’da General Denikin, Don’dan Kafkas Dağlarına kadar tüm Rus Anti-Bolşevik kuvvetlerinin üst komutasını üstlendi. Amiral Koltchak da bu sırada gönüllü olarak General Denikin’in emri altına girdi. Ordunun karargâhları Kuban vilayetinde Ekaterinodar’da idi ve ana limanı Karadeniz’deki Novorossisk’ti. Bu dönemde gönüllü

⁶¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.371.

⁶² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.372.

ordu düşmana karşı iki cephe kurdu. Bunlar kuzeyde Don ve güney doğuda Cis-Kafkasya/Kuzey Kafkasya idi. General Don cephesini ikinci plana atarak Ocak ortalarında Kuzey Kafkasya cephesinde güçlü bir savunma başlattı⁶³. Ocak bitmeden önce ilk olarak Stavropol'de daha sonra Vladikavkaz'da yüz bin askerlik bir kuvveti mağlup etti. Her iki kentte otuz bin kişiyi ele geçirdi ve şehirleri işgal etti. 3 Şubat'ta Bolşevikleri tekrar yendiği Mozdok'a ulaştı. Birkaç gün sonra birlikleri Dağıstan vilayetindeki Hazar Denizi'ndeki Petrovsk limanına vardı⁶⁴.

a-General Denikin ve Bakü

General Denikin'in bu saldırısı başlar başlamaz asıl amacının Bakü olduğu belliydi. Bakü'ye ve petrolerine sahip olmak Rus ekonomisi için çok önemliydi. Ancak askeri amacı İngiliz politikasıyla ve hatta İngiliz taahhütleriyle çelişiyordu. Kuzey Kafkasya Cumhuriyetini veya Dağ Cumhuriyetini kurmuş olan Müslüman Dağıstan, Mayıs 1917'den beri Bakü'de İngiliz askeri yetkilileri tarafından tanınmaktaydı. Ocak 1919'da Bakü'deki General Thompson, General Denikin ile bir anlaşma yaptı. Buna göre Karadeniz'den Dağıstan'a kadar Kafkasya'nın ana hattı boyunca ve dolayısıyla bu vilayetin kuzey sınırından Hazar Denizi'ne kadar geçici bir sınır çizdi. Transkafkasya ve tüm Dağıstan böylece General Denikin'in sınırlarının dışında bırakılmış oldu⁶⁵.

b-General Denikin'in Kendisine Çizilen Sınırları İhlâl Etmesi

Ancak kendisinin yalnızca geçici bir düzenleme olarak gördüğü bir anlaşma tarafından engellenmeyecekti. 3 Şubatta Mozdok'daki başarısından sonra Dağıstan'ın başkenti ve Hazar'ın önemli bir kısmı olan Petrovsk çok uzakta değildi ve birlikleri tarafından işgal edilmeye açıktı. Bu nedenle General, başarısının meyvelerini toplamak isti-

---

⁶³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.374.

⁶⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.374.

⁶⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.374.

yordu. Ancak sınırı yok saydı ve başkenti ile Dağıstan'ın kuzey bölümünü işgal etti. Elbette cumhuriyet bu işgale karşı çıktı. Ancak gönüllü ordunun geri çekilmesi için ısrar etmek Kraliyet Hükümeti'nin yetkisinde değildi. Bu nedenle General Thompson Haziran 1919'da Londra'dan gelen talimatlar üzerine sınır çizgisini Petrovsk'un beş mil güneyine getirecek şekilde yeniledi. Böylece General Denikin kendisine Hazar'ın bir bölümünü veren Petrovsk işgali için onay aldı. Petrovsk ve kuzeyindeki Don cephesi arasındaki demiryoluna sahip olmayı garantiledi. Bu avantajları elde ederek Bakü'nün yolunu aralamış oldu⁶⁶. Ancak General Denikin Dağıstan baskınlarını önleyecek ve konumunu koruyacaksa tüm Dağıstan'ı işgal etmeliydi. Aslında 4 Haziran tarihli sınırın bu durumla ilgili hiçbir ilgisi yoktu. Bu nedenle 4 Ağustos'ta General Denikin'in ordusuna bağlı İngiliz askeri heyetinin tavsiyesiyle Savaş Bakanlığı bu sefer Dağıstan'ın güney sınırıyla kesişen bir başka sınır hattı çizdi. Artık tüm cumhuriyet, General Denikin'in kontrolü altına girmekteydi. Böylece Denikin'in operasyon alanı Azerbaycan'ın kuzey sınırına çıkarıldı⁶⁷. Ağustos ortalarında General Denikin biraz daha güç kazandı. Kraliyet hükümeti tüm İngiliz kuvvetlerini Kafkasya'dan geri çekmeye karar verdi. Bu bağlamda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Hazar'da Bolşevik saldırısına direnebilen bir filo hazırlaması nedeniyle İngiliz Hazar filosu da General Denikin'e verildi⁶⁸.

Azerbaycan ile Denikin arasındaki ilişkiyi düzeltmeye Denikin'in Dağıstan politikası da yetmedi. Azerbaycan, Petrovsk'un güneyinde kalan Dağıstan'ın tamamının İngiliz askeri otoriteleri tarafından başta kendisine verildiğini iddia etmektedir ve Denikin'in bu bölgeyi şu anda işgal etmiş olması ve Müslüman nüfusu askere alacak kadar ileri gitmesi (Müslümanlar Çarlık rejiminde zorunlu askerlikten muaftılar), ülkede Azerbaycan'ın (ve de Gürcistan'ın) el altından desteklediği

---

⁶⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.375.

⁶⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.375.

⁶⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.375.

isyanlara yol açmıştır. Ekim ayının sonlarına doğru Denikin, Azerbaycan Türklerine Hazar Denizi'nde Azerbaycan bayrağını "hoş" görmeyeceğini bildirdi. Bu gözdağı Dağıstan'daki olaylarla birleşince Denikin'in bir saldırıda bulunabileceğinden korkan Bakü'nün teyakkuza geçmesine neden oldu⁶⁹.

c-General Denikin'in Gücünün Zirvesine Yükselişi

General Denikin artık gücünün en üst seviyesindeydi. Öyle ki komutası altındaki gönüllü ordu yaklaşık üç yüz bin askere ulaşmıştı. Kuban ve Don'un Kazak bölgesini kontrol ettiği gibi Dağıstan'ı da tamamen etkisi altına almıştı. Böylece Karadeniz ve Hazar'ı denetleyebilecekti. Novorossisk ve Sochi arasındaki Karadeniz'de kendisini "*Yeşil Muhafızlar*" olarak adlandıran bir anti-gerici ve aynı zamanda anti-Bolşevik bir grup kuvvet kendisiyle birlikte hareket etmekteydi. General Yudenitch Petrograd'a doğru ilerliyordu ve Sibiry'a da Amiral Koltchak zorluklara rağmen konumunu muhafaza etmekteydi. Bolşevizmin iktidardan düşüşüyle General Denikin'in hareketinin sona ereceğine ikna olan Batılı Güçler sınırsız tedarik sağlıyordu. General Denikin'in dikkatini Don cephesine yöneltmesi ve büyük kuvvetleri komuta ederek Rusya'nın kalbine yani Bolşevizm'e doğru ilerledi. Ekim ortalarında Orel'i işgal etti. Artık Moskova yolundaydı. Ona göre Rusya'nın başkentini almak birkaç günlük bir mesele idi. Ancak General Denikin'in Bolşevik Rusya'ya karşı operasyonları felaket nedeni oldu. Bütün hareket yanlış tasvir, hile ve oyuna dayalıydı⁷⁰. Aralık 1919'a kadar General Denikin'in kendisinden çok şey beklenen büyük serüveni iyileşemeyecek ölçüde çöktü. Böylece Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'a yönelik bu kaynaktan gelen tehlike de son bulmuş oldu⁷¹.

---

⁶⁹ FO 406/41.

⁷⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.376.

⁷¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.377.

Oliver Wardrop'un Transkafkasya Komiseri Olarak Atanması

28 Ağustos 1919'da İngiliz birlikleri Transkafkasya'dan geri çekildi. İngilizlerin geri çekilmesinin ardından Bolşevik ve Türk propagandasında büyük bir artış yaşandı. İngiliz Hükümeti bu nedenle Ağustos 1919'da Tiflis'e gelen Oliver Wardrop'un komutasında Transkafkasya'ya bir diplomatik misyon gönderdi⁷². Dışişleri Bakanlığı'nın O.Wardrop'a verdiği talimat üç ana başlık altında özetlenebilirdi. Buna göre: İngiliz çıkarlarını koruyacak, Kraliyet hükümetini herhangi bir sürekli yükümlülük altında bırakmaksızın Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerine manevi destek ve tavsiyede bulunacaktı, General Denikin ile cumhuriyetler ya da cumhuriyetlerin kendi arasındaki düşmanlığı önlemek için tüm nüfuzunu kullanacaktı. O.Wardrop'un misyonu Kafkasya'ya vardığında durum hem dâhili hem de harici olarak aşırı derecede karışık bir durumdaydı. İngiliz birlikleri geri çekilmeye devam etmekteydi. Ayrıca hiçbir büyük devlet zorunlu konumunu kabul etmeye istekli olmadığı gibi ülkede geçici garnizon kurmak da istemiyordu. Cumhuriyetleri federe etmeye yönelik tüm girişimler başarısız olmuştu. Artık ortak tek amaçları Bolşevizme karşı direnmek idi⁷³.

İngilizler 19 Ağustos 1919'da Azerbaycan'ı terk ettikten sonra Azerbaycan Hükümeti Sovyet tehlikesine karşı İngilizlerle iyi geçinmeye devam etmiştir. Bu sırada Türkiye, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde İtilâf Devletlerine karşı yaptığı Kurtuluş Savaşını kazanmak için Sovyet Rusya ile ittifak yaparken Azerbaycan Hükümeti de Sovyet tehlikesine karşı İngiltere'ye yaklaşmak durumunda kaldı⁷⁴.

Azerbaycan'ın Durumu

Azerbaycan Müslümanları bağımsızlık istemekle birlikte İngiliz işgal ordusu olmadan sahip oldukları bağımsızlığı sürdüremeyeceklerini kabul ettiler. Türk hâkimiyetine girmek için hepsi hevesli olmasa

⁷² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.378.

⁷³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.378.

⁷⁴ N. Karaköse, "Mondros Müttarekesi'nden Kafkasya'daki Gelişmeler...", s.472.

da halkta pan-Turan ve pan-islam fikirlerine karşı bir eğilim söz konusuydu. Türk koruması ile İran protektorası arasında tereddüde düştüler. Mevcut Hükümet General Thompson tarafından Pan-islam ve Anti-Sosyalist olan Musavat Partisi dışında şekillendirilmişti. Rakip İttihat Partisi de pan-islamcıydı. Ancak “*kötü şöhretli*” Türk İttihat ve Terakki Komitesi’ne yakından bağlıydı. Bir bütün olarak Musavat Partisi o zamanlar en azından dünyanın bu bölgesinde İngiliz koruması olarak görülen ve İran ile birleşme veya yakın bir anlaşma yapma taraftarıydı. Aslında Azerbaycan ile İran arasında bu birliği getirme önerileri esasen Bakü’deki İran Bakanı ve Azerbaycan’daki Musavat Hükümetinin bazı üyeleri tarafından yapıldı. Bununla birlikte diğer Hükümet üyeleri, Nuri Paşa ve Hail Paşa tarafından temsil edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile gizli bir anlaşma içindeydi. Fakat Azerbaycan’da hiçbir parti Transkafkasya Devletleri Federasyonu içinde Hıristiyan unsurları üstün tutmak istemiyordu⁷⁵.

Transkafkasya’da Türk Etkilerinin Daha Faal Olmaya Başlaması

Mondros Mütarekesi sonrası Nuri Paşa’nın da aralarında bulunduğu Türk ve Alman subaylar Dağıstan’a sığınmışlardı. Burası Türk-Alman etkinliğinin merkezi konumundaydı. Kasım 1919’da Milliyetçi Türkler arasında gizli bir anlaşma imzalandı. Bununla birlikte Azerbaycan Hükümeti anlaşmanın varlığını reddetti. Ancak sonradan anlaşmanın Nuri Paşa ve Halil Paşa tarafından Azerbaycan’ın Türk destekçisi Musavat Hükümeti üyeleri olmadan ve bir bütün olarak Hükümet olmaksızın yapıldığı anlaşıldı⁷⁶. Aslında sözleşme Dağıstan’ın kendi ülkesini Denikin’in kuvvetlerinden kurtarmayı başarması halinde Dağıstan’ı Azerbaycan’ın kontrolüne vermek için öncül bir önlem idi. Aralık 1919’da General Denikin hareketinin çöküşüyle birlikte Dağıstan ve Azerbaycan Müslümanları tarafından Türk telkini ve reberliğinde bu yönde kesin bir politika benimsenmiş görünüyordu. Bu

---

⁷⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.378-379.

⁷⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.379.

noktada Müttefiklerin ve özellikle Kraliyet Hükümeti'nin Transkafkasya politikası Müslümanlar için anlaşılması güç hale geldi. Bir yandan vilayetin Transkafkasya'nın telafisi imkânsız bir parçasını oluşturduğu tahmin edilmesine rağmen Dağıstan'ı hariç tutarak Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Federasyonu'nda ısrar eden Tiflis İngiliz misyonu vardı. Diğer tarafta ise Müslümanlar tarafından anlaşıldığı şekliyle bu hariç tutma için İngiliz gerekçeleri şunlardı⁷⁷:

a-İngilizlerin Bu Hariç Tutmaya Yönelik Gerekçeleriyle İlgili Kafkasyalı Müslümanların Fikri

Dağıstan'ın Transkafkasya'nın dışında tutulması Anti-Bolşevik Rusya'nın Kazak kısmına Hazar üzerinde bir deniz kıyısı sağlayacaktı. Ayrıca Rusya Bolşevik kalsa bile İngiliz politikasının Dağıstan'ı kapsayacak bir Kazak devletinin kurularak yine bu yeni devlete Hazar denizinde ait bir liman olacaktı. Her iki durumda da Dağıstan Transkafkasya'nın dışında kalacaktı. Dolayısıyla Transkafkasya ve Kazak Devleti'nin nüfusu içerisinde Hristiyan unsurlar hâkim olacaktı. Aynı düzenleme ile Müslüman unsurlar ise her iki devlette de kalıcı bir azınlık konumunda olacaktı.

b-Albay Stokes Tarafından Savunulan Bir Müslüman Devletin Kurulması

Diğer yandan Bakü'deki İngiliz subayı Albay Stokes Dağıstan'ın kuzey sınırından Basra Körfezi'ne, Kızıldeniz'in doğusundan Hazara kadar Rusya Orta Asyası'nın Türkmen Müslümanlarını kapsayacak şekilde tek bir Müslüman devletinin kurulmasını savunmaktaydı. Ona göre böyle bir devlette temel olarak Şii Müslümanları yer alacaktı. Anadolu'daki herhangi bir Türk-Sünni Müslüman devleti ile düşmanlık halinde olacaktı. Şii devletinin Büyük Britanya'yı sıkıştıracağı ve Rusya ile İngilizlerin Asyalı mülkiyetleri arasında bir tampon bölge konumunda olması bekleniyordu. Rus ordusunda bir Müslüman albay olan Khan Yurmutsky ve bir Türkmen temsilci, Albay Stokes ile

⁷⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.380.

yapılan görüşmelerde bu devletin kurulmasını önermişti. Transkafkasya Müslümanları O.Wardrop'un misyonununun bir Müslüman azınlığı içeren Hristiyan tampon devleti kurmaya çalıştığı ve Albay Stokes'in da Asya'da İslam'ı iki rakip Müslüman ulusa bölmeye niyetlendiğini düşünüyordu. Bu durumda bir barış konferansı düzenlenene kadar bölge ile ilgili Büyük Britanya'nın tavrı önemli olacaktır.

c-Bu İki Politikanın Batı Asya Müslümanları Üzerindeki Etkisi

Bu sırada iki politika Transkafkasya ve TransHazar'da tepkilere neden oldu. Bir yandan Türk etkisi altında çalışan Azerbaycan, Dağıstan ve Türkistan Müslümanları Türk Milliyetçilerinin 1919 sonlarında bir güç haline gelecek kadar büyüyen Anadolu'da birleşmesi için gayret etti. Milliyetçi Türkiye ve Azerbaycan arasında ortak bir sınır oluşturulmasına yönelik kesin bir politika izlenmeye başladı. Bu amaçla Türk subayları işgal edilmesi halinde arzu edilen ortak sınırı oluşturacak olmaları nedeniyle Zengezur ve Karabağ'da Ermenilere karşı Türk aşiretlerine öncülük etmek üzere gönderildi. Diğer yandan Transkafkasya cumhuriyetleri siyasal olarak tanınmak, silah, mühimmat ve diğer askeri cephane desteği için müttefik kuvvetlere özellikle Büyük Britanya'ya durmaksızın baskı yapmaya başladı.

d-Dağıstan ve Azerbaycan Müslümanlarının Türk Yönelimini Kabul Etmesi

Ancak 1919 sonunda General Denikin'in hareketinin başarısız olması durumu netleştirdi ve İngiltere politikasında değişiklikler meydana geldi. Bundan sonra Büyük Britanya'nın artık Bolşevizm muhalifi kuvvetlere destek verme niyetinde olmadığı anlaşıldı. Ocak 1920'de Paris'teki Yüksek Konsey Rus ablukasını kaldırdı⁷⁸. Bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan ve Dağıstan Müslümanları kesin bir Türk eğilimini kabul etti. Gericici bir Rusya'ya karşı Müslümanlar bağımsızlıklarını sürdüremezdi. Ancak Rusya açıkça Bolşevik olmuştu. Bolşevik Rusya, Milliyetçi Türkiye ile yakın işbirliği içerisindeydi. Kafkasya Müslü-

---

⁷⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.380.

manları, ırksal ve dini bir sempati duydukları bu “*Militan İslam Devleti*”ni gözden geçirerek Bolşevik Rusya’ya karşı olmaya devam edebileceklerine inandı⁷⁹. Ancak Rusların Kafkasya’daki doğal menfaati nedeniyle yeni karışıklıklar ortaya çıkmak üzereydi. Bolşevik General Denikin’in “*gerici*” hareketi gibi Çarlık Rusyası da Kafkasya’ya ilgi göstermeye başladı. Transkafkasya kendisini Rusya’ya bağlayan coğrafi ve ekonomik bağlardan kurtulamayacak gibi görünmekteydi.

Türkiye’nin bu dönemde Azerbaycan’dan iki isteği vardı. Birincisi, malî ve askerî yardım ikincisi ise Bolşeviklerle işbirliğini kolaylaştırmaktır. Sovyet Rusya’dan gelecek yardımı İtilâf Devletlerinin entrikalarıyla Gürcistan ve Ermenistan tarafından engellendiğinden Azerbaycan’ın yardımına özellikle ihtiyaç vardı⁸⁰.

Cicherin’in Transkafkasya’ya İlişkin Deklarasyonu

Rus Bolşevik Hükümeti Ekim 1919’da dikkatini Milliyetçi Türkiye’nin yükselişinin Transkafkasya ve Türkiye’de yarattığı siyasal etkilere yöneltti. Bu bölgelere yönelik oldukça açık bir Rus politikasının varlığı açık hale geldi. Aynı ay Chicherin bir deklarasyon yayınladı. Burada Sovyet Rusya’nın Kafkasya Devletleri’nin bağımsızlığına karşı hiçbir saldırgan planının olmadığını bildirdi. Rus Bolşeviklerinin çabasıyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında ulaşım olanakları ve üç cumhuriyet arasındaki tartışmalı bölgeler ile ilgili bir anlaşma düzenlendi. Ancak çözüm uzun süreli olamadı. Anlaşma Sovyet Rusya için bu cumhuriyetlerde belirli bir taban oluşturmaya hizmet etti. Bolşevik politikasındaki bir diğer adım ise Şubat 1920’ye kadar tüm Transkafkasya’yı tekrar Rusya’nın egemenliğine bırakan ve Türkistan ile Buhara’nın sistematik bir şekilde yeniden işgali oldu⁸¹.

⁷⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

⁸⁰ Salâhi R., Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, 179-180.

⁸¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

Bolşeviklerin Türk Milliyetçilerine Yaklaşması (Kasım 1919)

Rus politikasındaki en önemli gelişme Türk Milliyetçiliğine yaklaşmak oldu. Bolşevik Rusya ve Milliyetçi Türkiye'nin çeşitli ortak amaçları vardı. Düşmanları ortaktı. Her ikisi de hem siyasi hem de askeri ve ekonomik olarak yalıtılmıştı. Her ikisi de birbirine paha biçilemez destek sağlayabilecek durumdaydı. Kasım 1919'da Sovyet Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa'nın hükümeti arasında ciddi müzakereler başladı. Bundan itibaren Sovyet Rusya ve Milliyetçi Türkiye arasında bir dizi anlaşma ve mukavele yapıldı. Amaçlardaki aşikâr uyum kendisini hemen gösterdi. Türk ve Bolşevik ajanları birlikte çalışarak Dağıstan'daki Rus gericilerine yöneltilen isyanları güçlendirdi ve yönlendirdi. Denikin ve Wrangel'in başarısızlığının ardından hem Nuri Paşa hem de Halil Paşa Dağıstan'dan çekildi⁸².

Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Fiilen Tanınması (Ocak 1920)

Bolşevik Rusya ve Milliyetçi Türkler tarafından ortak bir politika'nın izlenmesi nedeniyle Ocak 1920'de Müttefik Kuvvetler Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerini fiilen tanıdı. Yaklaşık aynı zamanda Kraliyet Hükümeti de Rus "gerici" hareketinden desteğini çektiğini bildirdi. Şubat 1920'de Müttefik Kuvvetler Avrupa'daki küçük toprağı ile birlikte İstanbul'un Türklerin ellerinde kalacağını duyurdu⁸³.

Bolşevik Rusya'nın Kafkasya'daki Önlemleri (Mart 1920)

Bolşevikler içinde bulunulan siyasi ve askeri nedenlerle mücadele etmek için saldırgan davranmaktan uzak durmaktaydı. Bu yüzden de bir dizi önleyici tedbirler alma yoluna gittiler. Bu doğrultuda Anglo-Rus Ticaret Anlaşması müzakere edildi. Afganistan'a yönelik Bolşevik misyonu önem ve sayı açısından zenginleştirildi. Mustafa Kemal Paşa ile Mart 1920'de yeni ve açık bir anlaşma imzalandı. Hatta Mos-

---

⁸² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

⁸³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

kova'dan para ve silah ile desteklendi. Orta Asya'daki düşman aşiretlere boyun eğdirilmesi artan bir hızla devam etti. Ayrıca Mart ayında Moskova Hükümeti'nin daveti ile hem Azerbaycan hem Gürcistan Sovyet Rusya ile barış müzakerelerine başladı. İzlenen anlaşmanın sonuçları Azerbaycan'ın Güney Dağistan'daki Samur Nehri'nden kuvvetlerini çekmesi ve bu hat üzerinde kurulan Sovyet ordusunun bazı isyankâr tepe aşiretlerini bastırmak bahanesiyle nehri geçmesine izin verecekti. Böylece Bolşevik Rus birlikleri Azerbaycan'ın kuzey sınırı boyunca yerleşti⁸⁴.

a-Bakü'de Bolşevik Devrimi ve XI. Sovyet Ordusu Tarafından Şehrin İşgali (28 Nisan 1920)

27 Nisan 1920'de İttihat Partisi ve birkaç Musavat Hükümeti üyesi ile birlikte Bakü'de hazırlıklı bir devrim gerçekleşti. Hükümet istifa etti ve yerine Sovyet Cumhuriyeti ve yönetimini öven bir Türk-İttihat Hükümeti geçti. Önceki düzenlemeye göre asker desteği ve Komünizm teori ve uygulamasındaki talimatlar için Sovyet Rusya'ya bir başvuru yapıldı. Kuzey sınırındaki Bolşevik ordusu Bakü'ye sevk edildi. Bir rol üstlenen ve yolda olan Türk ajanları vuruldu veya sınır dışı edildi. Bakü'deki yeni hükümetin Moskova hükümetiyle tam bir uyum içerisinde olduğunu; endüstri ve gemiciliğin tamamen millileştirildiği; Azerbaycan ordusunun kısmen yasaklandığı ve geri kalanının XI. Sovyet ordusuna dahil edildiği; casusluk ve isyanlara karşı Olağanüstü Komisyon kurulduğu ilan edildi. İç ve barışçıl bir devrim yoluyla Bakü, Sovyet Hükümeti'ne verildi. Böylece Azerbaycan tekrar Rus kontrolü altına girdi⁸⁵.

b-Rusya'nın Bakü'yü Yeniden İşgal Etmekteki Amacı

Rusya'nın açık bir şekilde Polonya'ya karşı Bakü'yle ilgilendiği bir dönemde şehrin iyileştirilmesinin uygulamada iki temel amacı vardı.

⁸⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.382.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.86 vd.;FO 371/7729/MFQ 1/513, s.382.

Bunlar Sovyet Rusya'ya göre hiçbir gecikmeye engel olamayacak derecede önemliydi. Birincisi İngiliz kontrolü altına girmesinden korkulan Azerbaycan, Dağıstan ve Transhazar'da Türk rehberliği ve teşvi-kiyle kurulma sürecinde olan Müslüman bloğun yıkılması ikincisi ise 1920 kışı boyunca ve Polonya'ya yönelik seferde kullanılmak üzere Bakü'deki petrol kaynaklarının ele geçirilmesi idi. Ancak daha geniş politik yönleri açısından Rusya'nın Bakü'yü tekrar ele geçirmesi elzemdi. Bolşevik Hükümeti'nin Transkafkasya'yı ele geçirmesi ve Rusya'yı Güney-Batı Asya'daki eski hâkim konumuna yeniden getirmek için attığı ilk bilinçli adım oldu⁸⁶.

Bolşevikler Bakü'yü yeniden ele geçirdikten sonra Transkafkasya'daki faaliyetlerine devam ettiler. Bu bağlamda önce Azerbaycan Türklerinin Zengezur'da Ermenilere karşı mücadele etmeye teşvik etti⁸⁷. Ancak kısa süre sonra barış yapmanın Bolşevik menfaatlerine savaştan daha fazla hizmet edeceği ortaya çıktı. Bu nedenle 7 Mayıs'ta Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir anlaşma (7 Mayıs 1920) yapılarak ticaretin yeniden devam etmesi ve malların sevkiyatının sağlanması çözüme kavuşturuldu. Bunu 7 Haziran 1920'de Gürcistan ve Bolşevik Rusya arasındaki bir anlaşma izledi. Bolşevik Rusya ile Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki anlaşmalar da taslak olarak hazırlandı. Ancak Ermeniler Sovyet birliklerinin Ermeni demiryolları üzerinden taşınmasına ve tartışmalı Zengezur ve Karabağ'ın geçici bir önlem olarak Rus kontrolüne verilmesine dair koşulları kabul etmedi. Bakü'nün düşüşünden sonra Bolşevik propagandası bu kez Ermenistan'da yoğunlaşmaya başlamıştır⁸⁸.

Aynı anda Azerbaycan'daki Türk aşiret üyeleri Bolşevik yönetimine karşı ayaklandı. Haziran ayında Elizavetpol bölgesinde büyük ölçekli bir ayaklanma çıktı ve iki bin Bolşevik öldürüldü. Kızıl birlikler

---

⁸⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

⁸⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

⁸⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

Bakü'den ayrıldı ve Elizavetpol'de Ermenilere katıldı. Bunlar arasında yaklaşık on bin Türk öldürüldü. Bu katliamlar Müslümanların Bolşevizm'den daha da uzaklaşmasına neden oldu⁸⁹.

İngiliz Garnizonunun Bakü'den Ayrılması (7 Haziran 1920)

Yüksek Konsey Batum'un büyük uluslararası önemini dikkate alarak Türkiye ile Barış Anlaşmasını hazırlarken limanı ve kenti Cemiyet-i Akvam koruması altındaki serbest bir devlet haline getirmeyi önerdi. Ancak bu taslak uygulama olasılığı olmadığından gerçekleşmedi. Bu durum Gürcüler, Ruslar (gerek gerici gerekse de Bolşevik) ve Milliyetçi Türkler tarafından olumlu karşılanmadı. Aslında Cemiyet-i Akvam'ın bu (silahlı güç kullanılmasını neredeyse kesinlikle gerektiren) meşakkatli sorumlulukları yerine getirmeye yetkin olup olmadığı bile belli değildi. Bu nedenle 7 Temmuz 1920'de İngiliz garnizonu geri çekildi. Kent ve vilayet, Müttefik Kuvvetler ile Gürcistan Hükümeti arasında yapılan bir anlaşma yoluyla Gürcistan'a verildi. Batum'da demiryolu ve liman üzerinden engelsiz sevkiyat hakları bu anlaşma kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan'a verildi. Gürcistan, Ermenistan'a Batum ve Ermenistan arasındaki Çoruh vadisi üzerinden demiryolu imtiyazı tanımayı taahhüt etti. Bu hükümlerle cumhuriyetlerin kalıcı ve engelsiz şekilde Karadeniz'le bağlantı sağlaması amaçlanmıştı⁹⁰.

Türkiye'den Ermenistan Hükümeti'ne Ültimatı (Temmuz 1920) ve Kâzım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti Transkafkasya'daki bu müzakerelerin yeterince farkında değildi. Temmuz 1920'de Ankara Hükümeti Ermenilerin Oltu'dan birliklerini çekmesini ve Brest-Litovsk Anlaşması ile çizilen sınırların gerisine gidilmesini istedi. Ermenistan Hükümeti bu talebi yerine getirmeyi reddetti. Anlaşmanın Ankara Hükümeti'nin tanımadığı İstanbul Hükümeti ile yapıldığından ve TBMM ile Ermenistan arasında geçerli olmadığından

⁸⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

⁹⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

ısrarcı oldu. Ayrıca Batı sınırlarının Başkan Wilson tarafından tanımlanacağını içeren Sevr Anlaşması'nı yeni imzalayan Ermenistan için sınır konusunda herhangi bir tartışma mümkün değildi. Yine Ermeni Hükümeti eski Rus-Türk sınırı boyunca birlik gönderme niyeti olmadığını ve TBMM Hükümeti'nin de aynı doğru tutumu yerine getirmesini beklediğini ilan etti⁹¹. Bu aşamada Anadolu ve Transkafkasya'daki çeşitli etki ve entrikaları takip etmek mümkün değildi⁹².

Eylül 1920'de Kuzey-Doğu Anadolu'da Milliyetçi birlikleri komuta eden Kâzım Karabekir Paşa, İngilizlere göre “*talimatların dışına çıktığı*” ve Moskova ile Ankara'nın kararlaştırdığı politikaların dışında önlemler aldığını düşünmekteydi. Bolşevizmin temel olarak İslam öğretilerine zıt olduğu gerekçesiyle Türklerin⁹³ Bolşevik Rusya ile işbirliğine karşıydı. Bolşevizmin, Türk öncüsü Enver Paşa ile şiddetli bir kişisel düşmanlığı vardı ve bazen Mustafa Kemal Paşa'ya bile karşı gelmekten çekinmiyordu. Erzurum'daki komutasında önemli bir bağımsız konumu vardı. Bu nedenle Ermenilerin Temmuz ayında Türklere verdiği cevap ve Pontus Rumlarının bir ayaklanmaya hazırlandığı bilgisi dikkate alındığında Eylül sonunda Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermenilerin işgali altındaki en batıdaki sınırı olan Oltu'da Ermeni birliklerine sürpriz bir saldırı gerçekleştirmesi şaşırtıcı olmadı⁹⁴.

Ancak Oltu'daki ilerleme çok daha büyük ve hırslı bir dizi operasyonun parçası gibi görünmekteydi. Ekim'in ilk haftası boyunca Azerbaycan Kızıl birlikleri Karabağ ve Zengezur ilçelerinde Ermenistan'a karşı düşmanlığı güçlü Rus desteklerinin Bakü'ye varmasıyla çakışan bir saldırıya başladı. Aynı zamanda Kâzım Karabekir Paşa Ermenilerin

---

⁹¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.386.

⁹² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.386.

⁹³ Bolşevik ideolojisi, Türk milletinin karakterine uygun olmasa da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Milli Mücadele veren Türkiye'nin uygulayacağı hareket tarzı Mısak-ı Milli'nin korunması için ideolojiye bakmadan kendisine yardım edecek Bolşevik Rusya'ya yaklaşmak olmuştur. Mustafa Kemal Paşa rejim farklılığının iki ülke arasındaki siyasi işbirliğine engel olmadığını Bolşevik Rusya ile ittifak yapmakla Bolşevik olunamayacağını ifade etmiştir. Faruk Sönmezoglu, “*Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi*”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s.58.

⁹⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.386.

işgal ettiği Güneybatı kısmına da üçüncü bir saldırı başlattı. Buradan Sarıkamış ve Kağızman'a yöneldi. Bu noktada Moskova Hükümeti yüksek miktarda para, temel olarak altın⁹⁵ verilen büyük ve önemli bir heyeti Ekim ayının ilk haftasında Ankara'ya gönderdi. Budu Mdviani adıyla anılan "seçkin" bir Gürcü'nün Rusya misyonunda önemli bir konuma atanması bu noktada anlamsız değildi. Misyon Ankara'ya varır varmaz Sovyet Rusya ve Kızıl Azerbaycan temsilcilerinin de katılımıyla Bakü ve Erzurum'da konferanslar düzenledi. Erzurum Konferansı'nda Kâzım Karabekir Paşa da bulundu. Burada Rusların Kars ve Ardahan vilayetlerini Türk egemenliğine verme sözüyle birlikte Türklerin Rusya ile işbirliği kurmasına ikna oldu⁹⁶. Ancak Kuzey Kafkasya'da Denikin orduları Bolşevik ordusu karşısında yenilirken İtilâf devletlerinin 12 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklâlini tanımaları üzerine Kâzım Karabekir Paşa yaptığı değerlendirmede; Azerbaycan ve Gürcistan'ın zayıf orduları ile Kızıl Orduya karşı bir şey yapamayacağına inanmaktaydı. Bu tarihte Nuri Paşa Dağıstan'da, Halil Paşa ise Bakü'de bulunmaktaydı. Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'da yaptığı tavsiyelere güvenerek Halil Paşa'nın Azerbaycan ordusu ile Bolşeviklerin karşısına çıkmayacağını zannetmesine rağmen Nuri Paşa'nın "Azerbaycan'ı kurtaracağım" diye tesire kapılacağından endişe etmekteydi. Böyle bir faaliyetin Milli Mücadeleye ve Azerbaycan halkına zarar vereceğini düşünüyordu⁹⁷.

Bu sırada Ermenistan'a yönelik askeri operasyonlar aralıksız devam etti. Ermeni kuvvetleri 12 Ekim'de hem Sarıkamış'ı hem Kağızman'ı tahliye etmek zorunda kaldı. 13 Ekim'de Moskova, Ermenistan Hükümeti'ne Brest Litovsk Anlaşmasının koşullarının derhal kabul

---

⁹⁵ Buhara Cumhuriyeti tarafından 100 milyon altın ruble toplanmıştı. Türkiye'ye verilmek üzere Lenin'e teslim edilmiştir. Sovyetler de paranın sadece 11 milyonunu Türkiye'ye vermişlerdir. Nilgün Erdaş, (Akgül), **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917 -1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s.130.

⁹⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.387.

⁹⁷ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969, s.422-423.

edilmesini isteyen bir ultiमतom göndererek doğrudan kendini gösterdi. Ancak Ermenistan Hükümeti bunu reddetti. Vakit kazanmak amacıyla ve Gürcistan'ın silahlı destek vermesi umuduyla karşı taleplerde bulundu. Bu yardımın verilme olasılığı aslında düşüktü. Gürcistan Hükümeti uzun tartışmalardan sonra Ermenistan'a herhangi bir tür savunma yardımı yapmayı reddetti. Ancak kabul edilmesi halinde kendi cumhuriyetinin menfaatine olacak ve aynı zamanda kendisini hiçbir yükümlülük altında bırakmayacak bir teklif sundu. Gürcistan topraklarındaki tüm Ermenilere yönelik zorunlu bir seferberlik yapabiliirdi. Böylece Ermenistan ordusunu güçlendirebilirdi. Gürcistan limanlarında teslimat yapılmasına ve Ermenilerin kullanımına yönelik silah ve mühimmatların yüzde 27 vergi ile Gürcistan demiryollarıyla taşınmasına izin verebilirdi. Müttefik devletlerden her iki cumhuriyete silah verilmesini ve birliklerin Trabzon'u işgal etmesini isteyebilirdi⁹⁸.

20 Ekim'de Ermeni birlikleri Türkler tarafından Iğdır dışına çıkmaya zorlandı. Aynı gün Bakü'deki Rus birlikleri hiçbir çatışma olmasına rağmen cumhuriyetin kuzeydoğu sınırındaki Dilican'da* yoğunlaşmaya başladı. 21 Ekim'de Ermeni kalesi Kars'ta Kâzım Karabekir Paşa'nın eline geçti. 7 Kasım'da Alexandropol/Gümrü Vilayetinde Müslüman nüfus tarafından Ermenistan ordusunun büyük bir kısmının iletişimini kesen bir isyan başladı. Ermenilerin konumu artık o kadar umutsuzdu ki birliklerde ümitsizlik başladı. Bu nedenle 7 Kasım'da general ateşkes istemek zorunda kaldı⁹⁹.

Barış Koşulları 19 Kasım'da Mustafa Kemal Paşa'dan alındı. Bunlar arasında çok miktarda silah ve mühimmatın teslim edilmesi, Gökçe Gölü'nün kuzeyinden Arpaçay'ın Aras ile birleştiği yere kadar çizilecek sınırın kuzeyindeki Ermeni topraklarının teslim edilmesi yer alıyordu. Bu sınır hattı Türklere Brest-Litovsk Anlaşması kapsamında

---

⁹⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.387.

* Günümüzde İran'ın Merkezi eyaletinde bir şehir.

⁹⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.387-388.

istedikleri Kars ve Ardahan'a ek olarak Eçmiyazin** bölgesini de vermiş oluyordu. Ermeni Hükümeti bu koşulları çok külfetli buldu. Buna uygun olarak önerilen koşulların tartışılması için bir konferans talebinde bulundu. Ancak Kâzım Karabekir Paşa bu duruma savaşı tekrar başlatarak Ermenileri Ani ve Karakilise*** dışına sürerek cevap verdi. 18 Kasım'da ateşkes yenilendi ve bu kapsamda Ermeni birlikleri Arpaçay nehrinin doğu kıyısına çekildi. Böylece Oltu, Ardahan ve Gümrü Türk kuvvetlerinin eline geçti¹⁰⁰. Bu yenilgi sonrasındaki süreç Ermenistan'da Taşnak Hükümeti'nin yıkılmasına neden oldu. Yerine Bakü'de olduğu gibi bir Sovyet Hükümeti kuruldu. Devrim birkaç gün içerisinde gerçekleşti ve yeni hükümet Türk Milliyetçileri ile bir anlaşma imzaladı. Anlaşma kapsamındaki en büyük toprak değişikliği ise Kars ve Ardahan ile Arpaçay'ın sağ kıyısına kadar olan yerlerin Türk hâkimiyetine girmesi oldu¹⁰¹.

İngiliz Misyonunun Transkafkasya'dan Çekilmesi (19 Mart 1921)

Gürcistan Hükümeti ve Bolşevikler arasında bir barış yapılmasına istinaden İngiliz misyonunun Transkafkasya'dan çekilmesi bir gereklilik haline geldi. Transkafkasya'daki Baş İngiliz Delegeşi Albay Stokes personeliyle birlikte 19 Mart'ta Batum'u tahliye etti. Böylece Büyük Britanya ve Transkafkasya Devletleri arasındaki yakın resmi ilişki sona erdi¹⁰².

Sonuç

Transkafkasya coğrafyası Avrupa ve Asya kıtaları arasındaki geçiş güzergahlarından biri olmuştur. Bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde ulusların mücadele alanı olarak jeopolitik, stratejik ve enerji konumu

---

** Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin ruhanî merkezi olan şehir Ermenistan'ın Armavir idari bölgesinde yer almaktadır.

*** Ağrı ilinin önceki adı.

¹⁰⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.388.

¹⁰¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.388.

¹⁰² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.392.

bakımından dikkati çeken bir bölgedir. I.Dünya Savaşı ve sonrası dönemde de mücadele alanı olmaya devam etmiştir. Coğrafya genel olarak Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetleri ve İngiliz idaresi altındaki Batum şehri olmak üzere dört ayrı bölgeye bölünmüştür. Aynı zamanda Gürcistan ile Ermenistan, Gürcistan ile Azerbaycan ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilafli küçük bölgeler de mevcuttur. Dağıstan olarak bilinen dağlık alan Transkafkasya'nın bir parçası olmasa da bölge ile ilgili sorunlarda anlaşmazlık konularından biriydi.

Çalışmada ele alınan belgelerde ve raporda genelde Transkafkasya'daki devletlerin mücadelesi özelde ise Azerbaycan'ın İngiltere, Rusya ve Anadolu'daki Milli Mücadele ile ilişkileri ve bu mücadelenin nedenlerini ortaya koymakla birlikte büyük güçlerin bu coğrafya ve halklarına karşı bakış açılarında özellikle petrol ve ticaretin etkili unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Rusya'nın buradan ayrılması Bolşeviklerin iktidara geldiği tarihe dayanmaktadır. Bolşeviklerin Batum ve Ardahan'ı Türkiye'ye teslim etmesinden sonra buraları kendisine ait olarak gören Gürcüler Rusya'dan ayrılma kararı almıştır. Sonrasında ise Azerbaycan, Gürcüler ve Ermeniler birlikte Transkafkasya Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu Cumhuriyet çok geçmeden başkentleri sırasıyla Bakü, Tiflis ve Erivan olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan adında üç cumhuriyete bölünmüştür.

Azerbaycan ile ilgili olarak onların Müslüman ve özellikle Türkiye Türklerine karşı bir sevgi ve sempatisi olduğu vurgusu yapılmıştır. Ayrıca pan-islamizm ve pan-turanizm fikirlerinin çok fazla taraftar bulduğuna dair tespitlerde bulunulması göze çarpmaktadır. Yine Azerbaycan'ın Müslüman ve Türkiye Türklerine olan sevgisi dile getirilmiştir. Ayrıca Azerbaycan Türkleri arasında pan-islamizm ve pan-turanizm hareketlerinin tehlikeli arz edecek boyutta olduğu değerlendirilmesi de yapılmaktaydı. Taşnak Ermenilerinin Bolşevik Rusya ile birlikte Bakü'de kurmaya çalıştıkları yönetimde binlerce Türkün şehirden tahliye ettirildiğini ve katledildiğinin altı çizilmiştir. Raporda dikkati çeken bir diğer önemli nokta da Almanya'nın coğrafyaya olan

ilgisidir. Bu bağlamda bölge petrolü için Gürcistan'ı kendisine bir müttefik olarak seçmiş ve Bakü petroleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Hatta İngilizlere göre Türkiye ile bile çıkar çatışması yaşamış ve Türkiye'nin burada ilerlemesine engel olmuştur.

Transkafkasya'da İngiltere'nin Bolşevik Rusya'nın önüne set çekmek ve Hindistan ticaret yolu ile Ortadoğu'daki çıkarları nedeniyle bölgede kurma yoluna gittiği Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları 1918-1919 yılları ile sınırlı kalmıştır.

Bolşeviklerin Çarlık Rusya ordularını yenilgiye uğratması bölge tarihinde önemli bir tarihi kırılma noktası olmuştur. İngiltere'nin karşı devrimcilere doğrudan yardım yapamayacağını Bolşeviklerle savaşanlara isterlerse silah satabileceğini bütün dünyaya 13 Aralık 1919'da duyurması Kafkas ülkelerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Paris Barış Konferansı'nda İtilâf devletleri Kafkas ülkeleri temsilcilerine silah yardımı yapacaklarını bildirmelerine rağmen daha sonra bundan da vazgeçtiklerini belirtmişlerdir. Tam bu sırada XI. Sovyet Ordusu Azerbaycan'a girerek 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal etti. Bolşevikler sırasıyla Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirdiler. Kâzım Karabekir Paşa XV.Kolordu ile Ermenilere karşı harekât başlattı. Böylece İngiltere'nin, Bolşeviklerle Anadolu'daki Kuvay-ı Milliyecilerin irtibatını kesmek için tasarladığı Kafkas Seddi yıkılmış oldu. Aslında Türk milli mücadelesi ile Azerbaycan ilişkileri her iki ülkenin sıkıntıda ve farklı politikalar yürütmek zorunda kaldığı bir döneme karşılık gelmiştir. Türkiye, İtilâf Devletlerine karşı savaştığından Sovyet Rusya ile ittifak yapmak durumunda kalmıştır. Bunun aksine uzun yıllar Rus hâkimiyetinde yaşayan Azerbaycan da tekrar Rus hâkimiyetine girmemek için İngiltere yanlısı bir politika izlemiştir. Türkiye son derece sıkıntıda olduğu bu dönemde Azerbaycan'a gerektiği kadar yardım edememiştir.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

Foreign Office (FO) (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivi)

2-Kitap Ve Makaleler

- Acar, Demet Şefika, “Soğuk Savaş Döneminde Kafkaslar ve Güvenlik Sorunları”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, No: 5, Ankara, 2005.
- Amanova, Aynur, “Urmiya Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı yaptıkları Mezalimler (1918)”, **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (25-27 Eylül 2014, Erzurum)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- Belen, Fahri, **20’nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Çağlayan, K. Tuncer, “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri”, **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 240, Ankara, (Ağustos) 2000.
- Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, (1914-1918)**, TTK, Ankara, 2014.
- Dayı, S. Esin, **Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.
- Erdaş, (Akgül) Nilgün, **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917 -1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.
- Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.
- Karaköse, Nejdet “Mondros Mütarekesi’nden Kafkasya’daki Gelişmeler ve Nuri Paşa’nın (Kılligil) Kafkasya’daki Faaliyetleri”, **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014, Erzurum)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- HALE, William, **Türk Dış Politikası 1774- 2000**, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, (Haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), İstanbul, 1990.

Sönmezoğlu, Faruk, *“Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi”*, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

Sonyel, Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika- I (Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.